

УДК 340.15.01

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-4-7-12>

О. Б. Ганьба, кандидат юридичних наук,
докторант докторантури Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ АРХАЇЧНИХ ВІДНОСИН РОДОВОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізується питання класифікації архаїчних правовідносин за різноманітними критеріями, зокрема: за формою виразу мононорм; простором дії; еволюційними ознаками та призначенням у суспільному житті; спрямованістю архаїчного регулювання; внутрішньою сутністю та змістом; характером діянь суб'єктів архаїчних правовідносин.

Стверджується, що визнання існування архаїчного права та, відповідно, архаїчних правовідносин у первіснообщинному суспільстві як головного соціо-нормативного регулятора відносин первісного соціуму докорінно віддаляє часові межі зародження правовідносин як самостійного юридичного явища у правовій історії людства.

Наголошується на тому, що співвідношення змістовних форм виразу мононорм і породжуваних ними архаїчних правовідносин (ритуальних, магичних, обрядових, культових, міфічних та інших) були достатньо складними, різнобічними, багатоваріантними та взаємопроникними. Адже міф обґрунтовував і пояснював звичаї, звичаї матеріалізували міфи, міфологічні героїчні події знаходили своє вираження в обрядах і ритуалах тощо.

Зуважується, що за еволюційними ознаками та призначенням у суспільному житті архаїчні правовідносини поділяються на перехідні та примирювальні (консервуючі). При цьому останні знаменували собою еволюційний перехід до класових експлуататорських відносин державно-організованого суспільства з характерною для нього майновою та соціальною нерівністю.

На думку автора, за спрямованістю архаїчного регулювання архаїчні правовідносини виокремлюються у внутрішньо-регулятивні та зовнішньо-регулятивні.

Акцентується увага на поділі архаїчних відносин за їх внутрішньою сутністю та змістом на колективістські, групові та індивідуальні архаїчні правовідносини. Якщо колективістські правовідносини характерні для періоду раннього розвитку первіснообщинного суспільства та його розквіту, в якому домінували колективістські начала у виробництві, розподілі та споживанні матеріальних і інших благ, то активний розвиток індивідуальних правовідносин здебільшого припадає на період занепаду первіснообщинного суспільства.

Наголошується також на тому, що за характером діянь суб'єктів архаїчних правовідносин їх можна поділити на зобов'язальні відносини, заборонні архаїчні правовідносини та змішані.

Ключові слова: архаїчні правовідносини, мононорми, первіснообщинне суспільство, родовий лад, класове суспільство, плем'я, обряди, ритуали, магії, культури.

O. B. Hanba. Peculiarities of archaic classification relationship of the tribal society

The article deals with the classification of archaic legal relations by various criteria, in particular: by form of expression of mononorms; space of action; evolutionary signs and purpose in public life; orientation of archaic regulation; internal essence and content; nature of actions of subjects of archaic legal relations.

It is argued that the recognition of the existence of archaic law and, accordingly, of archaic legal relations in primitive community as the main socio-normative regulator of relations of primitive society radically removes the time boundaries of the origin of legal relations as an independent legal phenomenon in the legal history of mankind.

It is emphasized that the correlation of meaningful forms of expression of mono-norms and their archaic legal relations (ritual, magical, ceremonial, cult, mythical and other) generated by them were sufficiently

© О. Б. Ганьба, 2019

complex, versatile, multivariate and mutually permeable. After all, myth justified and explained customs, customs materialized myths, mythological heroic events find expression in rituals and rituals and more.

It is noted that in evolutionary terms and purpose in public life, archaic legal relationships are divided into transitional and reconciling (preserving). At the same time, the latter marked an evolutionary transition to the class exploitative relations of a state-organized society with its peculiar property and social inequality.

According to the author, archaic legal relations are separated into internal regulatory and external regulatory by the direction of archaic regulation.

Emphasis is placed on the division of archaic relations by their intrinsic nature and content into: collectivist, group and individual archaic legal relationships. If collectivist relations characteristic of the period of early development of primitive community and its prosperity, which dominated the collectivist principles in the production, distribution and consumption of material and other goods, the active development of individual legal relationships is mostly in the period of decline of primitive society.

It is also emphasized that by the nature of the acts of the subjects of archaic legal relations they can be divided into obligations, prohibited archaic legal relations and mixed ones.

Key words: archaic legal relations, mononorms, primitive community, tribal system, class society, tribe, ceremonies, rituals, magic, cults.

Постановка проблеми. Інститут класифікації правовідносин формує найбільш повне уявлення про їх види, особливості, форми прояву в тій чи іншій сфері правового регулювання. Класифікація виступає важливим засобом наукового пошуку, оскільки вона сприяє упорядкуванню окремих видів досліджуваних явищ, зведенню їх у чітко сформовану систему, що сприяє повнішому осягненню їх місця та ролі у правовому житті суспільства.

Класифікація правовідносин виступає засобом згрупування їх за окремими спорідненими ознаками (критеріями) в певні групи, що полегшує їх дослідження, іншими словами – вона вносить системність у процес їх упорядкування, що сприяє більш глибокому та всебічному їх аналізу [1].

Визнання нами існування архаїчного права та, відповідно, архаїчних правовідносин у первіснообщинному суспільстві як головного соціо-нормативного регулятора стосунків первісного соціуму, на нашу думку, докорінно віддаляє часові межі виникнення (зародження) правовідносин у правовій історії людства як самостійного юридичного явища [2; 3].

Зазначений факт висуває проблему їх класифікації за різними критеріями, оскільки потреба такої класифікації є очевидною для сучасного дослідника. Адже не усвідомивши особливостей зародження та розвитку певного явища, його поділу на певні види за конкретними об'єктивними критеріями та пізнання еволюції протягом тривалого часу, неможливе всебічне й об'єктивне дослідження його специфіки та зрізів прояву в сучасних умовах, а тим більше прогнозування шляхів його розвитку в майбутньому. Однаковою мірою це стосується і правовідносин як головного засобу реалізації права та досягнення мети соціального регулювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різноманітні аспекти соціонормативного регулювання відносин первісного родового суспільства досліджували у своїх працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: юристи, етнологи, соціологи, історики та ін. Серед них вагомих вклад у розв'язання окресленої проблематики зробили: С.С. Алексєєв, В.П. Алексєєв, Е. Аннерс, Р. Ф. Бартон, Г. Гурвич, М. Гравітц, В.Ю. Данілова, І.Ф. Корж, М.В. Лошицький, М.М. Марченко, С. Маршал, М. Мосс, В.С. Нерсесянц, Р. Пенто, А.І. Першиц, П.М. Рабінович, І.А. Сердюк, А.С. Спаський, О.Д. Тихомиров, О.І. Харитонова, Е.С. Хартленд, М.М. Шумило та ін.

Однак проблеми архаїчних відносин первіснообщинного суспільства, які виникали на основі мононорм архаїчного права, а тим паче їх класифікація, залишалися поза увагою науковців.

Метою статті є спроба деталізованої класифікації архаїчних правовідносин за такими критеріями: за формою виразу мононорм; простором дії; еволюційними ознаками та призна-

ченням у суспільному житті; спрямованістю архаїчного регулювання; внутрішньою сутністю та змістом; характером діянь суб'єктів архаїчних правовідносин.

Результати. Дослідження нами архаїчного права, його мононом і породжуваних ними архаїчних правовідносин [2; 3] дає можливість припустити, що:

1. За формою виразу мононом архаїчні відносини можна умовно поділити на такі види:
 - 1) ритуальні;
 - 2) магічні;
 - 3) обрядові;
 - 4) культові;
 - 5) міфічні та інші архаїчні відносини.

Взаємодія та співвідношення зазначених змістовних форм виразу мононом і породжуваних ними архаїчних правовідносин були достатньо складними, різнобічними, багатоваріантними та взаємопроникними. Адже міф обґрунтовував і пояснював звичаї, звичаї матеріалізували міфи, міфологічні героїчні події знайшли своє вираження в обрядах і ритуалах тощо [4, с. 52].

2. За простором дії архаїчні правовідносини, на нашу думку, можна поділити:

- 1) на родові, які виникали із приводу задоволення потреб і інтересів членів одного роду всередині спільноти (організація полювання, захисту території проживання від ворожих племен, будівництво житла тощо);

- 2) міжродові, які виникали між представниками окремих родів або їх носіями влади із приводу обміну продуктами мисливства, рибальства, морського промислу, організації спільних військових дій задля відбиття зовнішньої агресії, організації свята із приводу перемоги над ворогом тощо;

- 3) міжплемінні, основною причиною виникнення яких стало зародження торгівлі – примітивного, натурального обміну товарами, що вже було характерним для зв'язків вищого порядку між носіями влади окремих племен із питань стратегічного характеру: організація товарообміну продуктів землеробства та морського промислу, спільних військових дій, укладання договорів тощо. Сторонами в таких договорах виступали не окремі особи, а колективні суб'єкти: загальні збори окремих племен, ради старійшин, ради вождів і т. д., а специфічними об'єктами їх були як рухоме, так і нерухоме майно, військові послуги, землі господарської діяльності, спільні обряди, жінки для обміну, ярмарки, свята тощо. Змістом таких договорів були взаємні поставки об'єктів договору [5, с. 88–89]. Іншими приводами для розвитку міжплемінних архаїчних правовідносин були розподіл мисливських угідь, постачання будівельних матеріалів, організація потлача тощо [6, с. 57]. У пізніші часи занепаду родового суспільства та зародження паростків первісної державності мали місце і більш складні правовідносини – між союзами племен.

3. За еволюційними ознаками та призначенням у суспільному житті архаїчні правовідносини можна умовно поділити:

- 1) на перехідні архаїчні правовідносини, характерні для періоду занепаду родової організації первісного суспільства та переходу до протоселянської (сусідської) общини у зв'язку з активним розвитком патріархальної сім'ї з її природним устремлінням до індивідуального присвоювання та споживання надлишкового продукту [6, с. 55–57]. Зазначені архаїчні правовідносини знаменували собою еволюційний перехід до класового державно-організованого суспільства з характерними для нього класовими експлуататорськими відносинами;

- 2) примирювальні (консервуючі) архаїчні відносини, сутність яких полягала у спробах штучного утримання (консервування) первісної матеріальної рівності раннього родового суспільства в умовах його руйнації шляхом примусового перерозподілу накопичених багатств

окремими представниками роду на користь збіднілих общинників. Такий перерозподіл ініціювали та організували бігмени – неформальні лідери, що не володіли офіційною владою, проте користувалися беззаперечним авторитетом у збіднілих членів первісної спільноти. При цьому бігмени, аргументуючи справедливість своїх дій, посилалися на мононорми та породжувані ними конкретні архаїчні відносини минулих часів, які пропагували та декларували первісну родову рівність у розподілі матеріальних благ [7, с. 125–133].

Зазначена політика супротиву надмірному збагаченню носила консервуючий (стримуючий) характер щодо розвитку ранніх експлуататорських архаїчних відносин пізнього родового суспільства періоду його поступового занепаду.

4. За спрямованістю архаїчного регулювання архаїчні правовідносини, на наш погляд, можна поділити:

1) на внутрішньо-регулятивні, які виникали та здійснювалися із приводу задоволення потреб і інтересів усередині первісної спільноти між її членами та відповідними соціальними групами;

2) зовнішньо-регулятивні, які уособлювали зовнішні зв'язки між представниками різних спільнот із приводу організації товарообміну, відсічі зовнішнього вторгнення, укладання угод, розподілу мисливських та інших угідь тощо.

5. Важливе значення, на нашу думку, має поділ архаїчних відносин за їх внутрішньою сутністю та змістом:

1) на колективістські архаїчні правовідносини, характерні для періоду раннього розвитку первіснообщинного суспільства та його розквіту, в якому домінували колективістські начала у виробництві, розподілі та споживанні матеріальних й інших благ. У цей період мононорми виражали здебільшого колективістські общинні цінності, дотримання яких було в інтересах усього роду [4, с. 54]. Колективістський характер свідомості первісного суспільства пояснювався віддзеркаленням у ній колективістської організації оточуючого світу: тварини, птахи, комахи у своїй більшості живуть групами, стадами, зграями, роями, ліс сприймався як велике скупчення дерев, небо – як сукупність зірок тощо. Тому колективістське сприйняття оточуючого світу та самої родової общини було для первісної людини органічним, природним і зрозумілим. Окрім того, соціальний досвід і практика колективного співжиття свідчили, що колективно ефективніше та безпечніше виживати: добувати їжу простіше та результативніше було організованою групою, чому слугувало колективне мисливство та рибальство, а пізніше і колективне землеробство, яке давало значно кращий результат. Протистояти зовнішній агресії щодо захисту власної території проживання було також легше згуртованим колективом [4, с. 27; 42–43].

Колективістський характер архаїчних правовідносин, окрім викладеного, був також зумовлений формою зовнішнього вираження мононорм у вигляді обрядів, ритуалів, магій, культів тощо, які потребували колективної злагодженої участі в їх реалізації;

2) групові архаїчні правовідносини, які реалізовувалися обмеженою відокремленою групою, що виступала відносно самостійним елементом роду. Диференціація роду на дрібніші соціальні групи (підлітки, ремісники, скотарі, землероби, цілителі, знахарі), які різнилися між собою родом занять, інтересами, устремліннями, сприяла спеціалізації праці, ускладненню суспільних зв'язків та укладу життя в цілому [6, с. 41–42].

В основі виникнення зазначених правовідносин лежали групові потреби та інтереси: взаємодопомога, потреба в передачі навичок і умінь у ремеслі, скотарстві, землеробстві, цілительстві, обміні і постачанні сировини, товарообміні тощо.

Проте як би вагомо не проявляв себе принцип колективістського та групового співіснування первіснообщинного суспільства, характер і умови його життя сприяли одночасно і роз-

витку індивідуальних якостей особи, які були корисні всій родовій спільноті: влучний стрілець, фізично сильний воїн, умілий майстер-зброяр, хороший художник, добрий знахар-травник, віщун погоди тощо. Відповідно, в кожній соціальній групі особа, намагаючись позитивно виділитися з метою утвердження власного статусу, розкривала кращі свої якості та можливості, що також сприяло вдосконаленню індивідуальних начал у змісті мононорм, що утверджувало поступовий розвиток третього виду відносин за запропонованим нами критерієм;

3) індивідуальні архаїчні правовідносини, які стали найбільш характерними не стільки для періоду розквіту, скільки для періоду занепаду первіснообщинного суспільства, в надрах якого поглиблювалася спеціалізація праці. Найбільш значущим фактором сприяння їх розвитку, окрім щойно викладеного, стала руйнація родової общини та поступовий перехід до протоселянської (сусідської) общини, що сприяло активному розвитку патріархальної сім'ї, про що вже йшлося [6, с. 55–57]. Індивідуальні архаїчні відносини проявлялися найбільш рельєфно у військових єдиноборствах (поєдинках), у відносинах кровної помсти, остракізму, у весільних обрядових відносинах, відносинах накладання закляття тощо [8, с. 331; 9, с. 63].

6. За характером діянь суб'єктів архаїчних правовідносин їх можна поділити:

1) на зобов'язальні відносини, які вимагали від учасників активних дій, передбачених мононормою (принесення жертви, відправлення ритуалу, здійснення закляття тощо);

2) заборонні архаїчні правовідносини, які ґрунтувалися на табу, пов'язаних із містичними віруваннями тощо;

3) змішані архаїчні відносини. Їх було більшість, оскільки заборони в пізніші часи розвитку первісного суспільства тісно перепліталися із зобов'язаннями, демонстративними ритуальними церемоніями, про що свідчать складні форми виразу мононорм тощо.

Висновки і перспективи. Аналізуючи викладене, можна дійти висновку, що:

1) досліджувати проблеми класифікації правовідносин та їх види, що породжуються відповідно до викладених нами критеріїв, потрібно з додержавних часів панування архаїчного права як головного засобу соціонормативного регулювання відносин первіснообщинного суспільства, адже саме його мононорми регулювали різноманітні, досить складні за формою виразу та процедурою реалізації архаїчні правовідносини;

2) архаїчні правовідносини первіснообщинного суспільства реалізувалися в усіх сферах його життєдіяльності, були надзвичайно багатоманітними, взаємодоповнюючими та строго регламентованими архаїчними мононормами, в яких міфічне перепліталось з реальним, а духовне з матеріальним;

3) такі відносини первісними суб'єктами реалізовувалися напівсвідомо, через звички, згідно з настановами жерців та інших носіїв влади, що передавалося в усній формі від покоління до покоління первісного соціуму та ґрунтувалося на твердженні «так треба», що було в інтересах життєдіяльності всього суспільства.

Список використаних джерел:

1. Лупарев Е.Б., Добробаба М.Б., Мокина Т.В. Общая теория публичных правоотношений : монография. Москва : Юрлитинформ, 2011. 280 с.

2. Ганьба О.Б. Поняття, ознаки та особливості суб'єктів архаїчних правовідносин первісного родового суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2018. № 12. С. 253–257.

3. Ганьба О.Б. Окремі аспекти періодизації вчення про правові відносини в різні історичні етапи розвитку юридичної думки на теренах України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Юридичні науки*. 2018. Вип. 4. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadrurn_2018_4_9.

4. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. члена-корр. РАН, доктора юрид. наук, проф. В.С. Нерсесянца. Москва : Издательская группа НОРМА–ИНФРА, 1999. 832 с.
5. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / сост., пер. с фр., предисловие, вступит. статья, комментарии А.Б. Гофмана. Москва : КДУ, 2011. 416 с.
6. Данилова В.Ю. История первобытного общества : учебное пособие. Владимир : Изд-во ВлГУ, 2014. 80 с.
7. Marshall Sahlins. Stone Age Economics. *Aldine-Atherton*. Chicago, 1972, 348 p.
8. Проблемы теории государства и права : учебное пособие / под. ред. М.Н. Марченко. Москва : ЮРИСТЪ, 2001. 656 с.
9. Элиаде М. Религии Австралии / пер. с англ. Л.А. Степанянц. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1998. 319 с.